

Сергій ШВИДКИЙ
Слов'янськ

ТРАДИЦІЙНІ РАЦІОНАЛЬНІ ЗАСОБИ ЛІКУВАННЯ РОСЛИННОГО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

Дикорослі лікарські трави

Важливе місце в народній фітотерапії українців Південної Слобожанщини посідають дикорослі трави. Саме з ними, на думку багатьох дослідників, пов'язаний початок раціональних медичних знань, оскільки землеробство і вирощування культурних рослин та нагромадження відомостей про їх лікувальні властивості – явища пізніші¹.

Серед багатьох дикорослих лікарських рослин є цілий ряд таких, раціональність використання яких у народній медицині підтвердила сучасна медична наука.

Зібрані нами у ході польових досліджень в селах Харківської та Донецької областей матеріали дають підставу стверджувати, що у лікувальній практиці населення даного регіону широко використовуються рослини місцевої флори, яка нараховує близько 140 видів дикорослих лікарських рослин².

Однією з найбільш відомих лікарських рослин є *чебрець* (*Thymus marchalianus* Wild). Така популярність рослини пов'язана з її основною функцією – ліки від кашлю, простудних захворювань. Не дарма, мабуть, її називають “святою травою” (с.Семенівка Близнюківського району).

Збирають чебрець під час цвітіння в червні – липні. На всій території вживають як внутрішнє у вигляді настоїв або відварів на воді, рідше на молоці (с.Семиланне Барвінківського району). Захворювання ясен лікують “кашкою” із свіжих листочків рослини (с.Беззаботівка Олександрівського району). У с.Піски – Радківські Борівського району на Харківщині рекомендують відваром чебрецю полоскати голову, щоб було гарне волосся. Найчастіше його вживають у суміші з іншими рослинами – звіробоем, ромашкою, липовим цвітом, материнкою та ін.

Дуже популярним у лікувальній практиці залишається *звіробій* (*Hypericum perforatum* L.). Його вважають травою від 99 хвороб. Застосовують при лікуванні простудних захворювань, хворобі серця, печінки, нирок, шлунку. Листя і квіти звіробоем вживають як

сурогат чаю. У с.Званівка Артемівського району при простудних захворюваннях вживають відвар звіробоем з медом.

Застосовують звіробій і для виготовлення мазі, настійок, відварів для лікування захворювань шкіри, ревматизму. Горілчаними компресами звіробоем у с.Шандриголово Краснолиманського району Донецької області лікують грижу на початковій стадії. У медицині відомі в'язучі, протизапальні, антимікробні властивості цієї рослини.

Важливе місце в народній фітотерапії посідає *полин гіркий* (*Artemisia absinthium* L.). Для посилення апетиту та поліпшення травлення у с.Новоселівка Краснолиманського району вживають відвар полину. Щоб позбутися кашлю у с.Федорівка Барвінківського району Харківської області рекомендують вживати горілчану настійку за 15 – 20 хвилин перед їжею. На всій території відвар полину вважається прекрасним глистогінним засобом.

Зовнішньо використовують горілчані компреси при ревматизмі, болях у суглобах (с. Беззаботівка Олександрівського району Харківської області, м.Слов'янськ Донецької області).

Подекуди полин наділяється магічними функціями. Гілочками рослини відлякують нечисту силу. У с.Сурово Костянтинівського району жінкам рекомендувалося покачатися у полині при безплідності.

Майже на всій території широко використовують цілющі властивості *лопуха великого* (*Arctium lappa* L.). При лікуванні шлункових хвороб, діатезу перевагу надають кореневі лопуха. У с.Некремінне Олександрівського району Донецької області корінь рослини застосовують при лікуванні геморою. Свіже листя прикладають до голови при головних болях. Здавна відвар кореня вважається прекрасним засобом від облісіння.

З різних місцевостей досліджуваної території маємо дані про застосування в народній фітотерапії інших дикорослих рослин: таких як кропива, подорожник, кульбаба, спориш, шавлія, конвалія, ромашка, деревій.

Кропивою двудомною (*Urtica dioica* L.) у с.Беззаботівка Олександрівського району лікують легеневі захворювання. Сік свіжої кропиви рекомендують пити при хворобі печінки, нирок, авітамінозі. Як сильним активним подразнювачем нею лікують ревматизм: гілочками б'ють хворі місця (с. Піски-Радьковські Барвінківського району Харківської області) Відваром кропиви полощуть голову при випаданні волосся. Листя кропиви, багаті на вітаміни С, К, В₂, каротин, мікроелементи, мінеральні солі, вживають у їжу.

Здавня відомі цілющі властивості **деревію** (*Achillea millefolium* L.); місцева назва "рибка". На всій території використовують його як кровоспинний засіб. Найчастіше рану заливають соком свіжої рослини або прикладають розім'яті листочки. У с.Новоселівка Краснолиманського району Донецької області на основі смальцю готують мазь з деревію, яка є прекрасним засобом при лікуванні гнійних ран. Часто деревій є складовою частиною трав'яних сумішей, якими лікують шлункові захворювання, жіночі недуги.

Аналогічні функції виконує **подорожник** (*Plantago major* L.). Подекуди його рекомендують як кровоспинний засіб (с.Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області). Відваром подорожника полощуть горло при ангіні (с.Беззаботівка Олександрівського району Донецької області). Розлади шлунку, хворобу печінки лікують горілчаними настійками. При захворюванні органів слуху рекомендують використовувати крапельі соку свіжого подорожника. У с.Богородичному Слов'янського району Донецької області використовують подорожник при зубному болі.

На всій досліджуваній території важко знайти рослину популярнішу від **ромашки** (*Matricaria chamomilla* L.). Її застосовують як внутрішнє при запаленні шлунково-кишечного тракту, неврозах, простудних та гінекологічних захворюваннях. При безсонні рекомендують вживати порошок ромашки по 2 г через годину після їжі. Компресами із відвару лікують запалення очей, захворювання шкіри.

Знаходять застосування в народній фітотерапії й декоративні рослини, вирощувані у квітниках біля хати. Польові матеріали свідчать про широку лікувальну дію **нагідок** (*Calendula officinalis* L.). Горілчану настійку нагідок рекомендують як внутрішнє при гіпертонічній хворобі, неврозах. Відваром рослини полощуть горло при запаленні. Зовнішньо використовують горілчані компре-

си при ревматизмі (с. Золоті Пруди Олександрівського району Донецької області). Запарені квіти прикладають до мозолей (с. Черкаське Слов'янського району Донецької області).

Дерева, кущі та ягоди в народній медицині

У лікувальній практиці українське населення широко використовує цілющі властивості дерев та кущів. Серед них неабиякою популярністю користуються: дуб, береза, осика, калина, шипшина, глід, бузина та ін.

На всій території Південної Слобожанщини особливою повагою користується **дуб** (*Quercus robur* L.). Відваром із товчених жолудів рекомендують полоскати ротову порожнину при запаленні ясен (с.Майдан Слов'янського району, с.Шандриголове Краснолиманського району, с.Червоний Оскіл Ізюмського району). Відваром із дубової кори лікують хворобу зубів (с. Званівка Артемівського району, с.Зелена Долина Краснолиманського району). Горілчаними настійками лікують пневмонію, захворювання шкіри, виразку шлунка.

Широкого застосування у лікувальній практиці набула **береза** (*Betula pendula* Roth.). Березовим соком з молоком у с. Черкаське Слов'янського району лікують кашель, легеневі захворювання. Вживають його при загальній слабкості, ревматизмі, захворюваннях шкіри. Подекуди застосовують настійку чаги (березового гриба) при хворобі печінки, виразці шлунка (с.Червоний Оскіл Ізюмського району). У с. Ярова Краснолиманського району Донецької області березовим соком миють голову при випаданні волосся. Як косметичний засіб його рекомендують для виведення пігментних плям на обличчі. Мазь із березових бруньок на основі вершкового масла вважається ефективним засобом при ревматичних болях (с.Федорівка Барвінківського району). Готують її таким чином: змішують рівні пропорції масла і бруньок, суміш закладають у горщик, щільно закривають і, обмазавши кришку тістом, на 24 години поміщують у добре розпалену піч. Через добу відціжують суміш в окремий посуд і охолоджують у темному місці. Використовують переважно на ніч. При простудних захворюваннях застосовують купелі з березового листя. Запарене листя прикладають у вигляді компресів при радикуліті (с.Черкаське Слов'янського району), що підтверджено і науковими дослідженнями³. У с.Богородичне цього ж району кашель лікують соком клена з молоком.

У народній фітотерапії загальновідомі цілющі властивості *каштана* (*Aesculus hippocastanum* L.). При хворобі серця у с.Беззаботівка Олександрівського району рекомендують вживати горілчану настійку (50г горіхів залити 500 мл горілки, настоювати 7 днів, приймати тричі на день перед їжею). Варикозне розширення судин лікують прикладанням до хворого місця запарене опале листя. Із зелених шкуринок горіха готують спиртову настійку, якою лікують ревматизм, болі в суглобах. Зберігаються і певні магичні засоби для покращення сну. Щоб краще спалося, вірять що, треба взяти 3, 7 або 9 горіхів і кинути під ліжко (с.Беззаботівка Олександрівського району)⁴.

Подекуди в народній медицині регіону помітне місце займає *сосна* (*Pinus silvestris* L.). Як внутрішнє при простудних захворюваннях, запаленні легенів вживають варення з соснових шишок (с.Прелесне Слов'янського району, с. Ярова Краснолиманського району). Вірять, що купелі з хвої є ефективним засобом від безсоння, ревматизму, болях у суглобах (с.Червоний Оскіл Ізюмського району).

Польові матеріали фіксують застосування місцевим населенням лікувальних властивостей *горіха волоського* (*Junglans regia* L.). Внутрішньо його вживають як глистогінний засіб: 1 ст. ложку листя заливають 200мл окропу, настоюють 2 го дини і приймають по одній чайній ложці тричі на день (с.Беззаботівка Олександрівського району). Із 22-х зелених горіхів, зірваних на Івана Купала, готують горілчану настійку, якою лікують ревматизм, болі в суглобах (м. Слов'янськ). У с.Очеретино Олександрівського району незрілі сушені горіхи рекомендують при виразці шлунка. Розтовчене свіже листя прикладають до фурункулів. Для відлякування молі листя горіха підвішують у кімнаті або кладуть у шафи з одягом.

Неабиякою популярністю в українців Слобожанщини користується *шипшина* (*Rosa cinnamomea* L.). Ягоди шипшини – природний концентрат багатьох вітамінів. М'якоть плодів містить вітаміни С, В₂, Р, РР₁, К, каротин та ін⁵. Місцеве населення у лікувальній практиці використовує також квіти і коріння рослини. З ягід готують відвари при хворобі нирок, печінки, виразці шлунка, головних болях та інших захворюваннях. Практикується консервація шипшини у вигляді компотів і варення.

Із пелюсток рослини виготовляють відвар

для лікування хвороби очей. Корінь шипшини вживають при паралічах, виведенню каменів з нирок та жовчного міхура (с. Черкаське Слов'янського району).

Важливе місце у традиційній лікувальній практиці посідає *глід* (*Crataegus monogina* Jach.). Плоди “глоду” збирають після перших заморозків і вживають у свіжому вигляді, готують компоти, варення. Із квітів виготовляють горілчану настійку і вживають при гіпертонічній хворобі, серцевих захворюваннях по 1 ст. ложці тричі на день до їжі. Однак, здебільшого практикують відвари із плодів та квітів глоду, іноді додаючи у рівних пропорціях шипшину, материнку, липовий цвіт та ін.

При захворюванні верхніх дихальних шляхів, туберкульозі легенів, пневмонії, ангіні використовують *бузину*. На всій досліджуваній території з ягід готують відвари, які вживають при простудних захворюваннях. При цукровому діабеті, втомі рекомендують бузиновий мед із квітів рослини. Із молодих пагонів, проварених у молоці, готують компреси при опіках, фурункулах (с.Званівка Артемівського району).

За повір'ями українців під кущем бузини нечистий сидить. Бузину не можна ламати, бо будеш хворіти, “болітимуть руки”.

Як тископонижуюче застосовують ягоди *калини*. Однак, її головна функція – ліки від кашлю, простудних захворювань. Здебільшого вживають її у сирому вигляді з додаванням меду або цукру. Корисна вона при неврозах, носових кровотечах. Калина є прекрасним косметичним засобом: із свіжих ягід виготовляють маски. Відвар кори калини вживають при хворобі нирок (с.Золоті Пруди Олександрівського району). Ним лікують золотуху у с. Дмитрівка Слов'янського району.

Харчові рослини

Крім дикорослих лікарських трав широко використовується у лікувальній народній практиці харчові рослини. Багато з них вважаються універсальними засобами від найрізноманітніших захворювань, інші використовуються при лікуванні окремих недуг.

Рослиною-універсалом можна назвати *часник*. Його застосовують у лікуванні багатьох хвороб. Від кашлю рекомендують пити тепле молоко з часником. При зубному болі потовчений часник кладуть у дупло зуба. (с.Дронівка, с.Званівка Артемівського району). Як глистогінний засіб використовують сік рослини. Для профілактики простудних захворювань рекомендують вживати декілька

зубців щоденно. Натиранням хворого місця лікують бородавки, “ячмінь” (с.Черкаське Слов’янського району). Аналогічно лікують головний біль, натираючи скроні і потилицю шматочками часнику.

Наукою доведено, що фітонциди часнику вбивають мікроби, розширюють судини, нормалізують в організмі обмін речовин, сприяють виведенню з організму холестерину, покращує роботу серця, печінки⁶. І тому в світлі наукових даних стає зрозуміла раціональна основа використання серед місцевого населення цієї рослини з лікувальною та профілактичною метою.

Різноманітне застосування у жителів регіону має **цибуля**. Вона вживається як дизенфікуючий засіб, який сприятливо діє на дихальні шляхи. Її вживають як у сирому так і в печеному, а подекуди і у вареному вигляді. При головних болях натирають горло і скроні свіжорозрізаною цибулею. Від безсоння перед сном вживають свіжу цибулину. Серцевину цибулі при зубних болях кладуть у дупло зуба (с.Прелесне Слов’янського району). Печену цибулю прикладають до фурункулів (с.Черкаське Слов’янського району). Суміш соку цибулі з медом застосовують в народі від нежиті. Для інгаляції використовують напар з цибулиння. Вимочену в оцеті шкарлупу прикладають до мозолів (с.Богородичне Слов’янського району). Її сік вважається ефективним засобом від облісіння, його втирають у шкіру голови⁷. У с. Богородичному Слов’янського району від кашлю застосовують відвар цибулі та часнику (на 1 л молока+10 цибулин і одну голівку часнику, кип’ятити 10 – 15 хвилин., пити по 1 ст. ложці кожен годину протягом дня)⁸.

Серед городніх культур, що мають лікувальні властивості у слобожан стали вважати і **картоплю**. Так, наприклад, соком свіжої картоплі в с.Черкаське Слов’янського району лікують виразку шлунка, а в с.Рай-Олександрівка цього ж району, щоб позбутися бородавок натирають їх шматочками свіжої картоплі. На всій території її використовують для своєрідних інгаляцій.

Товчену картоплю з додаванням гірчиці застосовують як компреси при болях у грудях, суглобах та лікуванні радикуліту. Сік окремих сортів картоплі вживають при лікуванні цукрового діабету.

Різнобічною залишається сфера, застосування **капусти**. Свіже листя з неї кладуть на

чоло та скроні при головних болях. Аналогічно лікують ангіну у с. Черкаське Слов’янського району. Разом з ячним білком капустає листя використовують при опіках, прикладаючи до хворого місця (с.Бурбулатове Близнюківського району). Соком свіжої капусти, червоного буряку та меду лікують запалення легенів (с.Червоний Оскіл Ізюмського району). Подекуди сік з капусти вживають і при туберкульозі (с.Очеретини Олександрівського району).

Зафіксовані випадки використання у лікувальній практиці червоного буряку. Його застосовують як тископонижуваче. Бурячним квасом лікують шлункові захворювання. У суміші з морквою і чорною редькою ним лікують легеневі захворювання. При туберкульозі вживають сік буряку, моркви, додаючи мед і горілку у рівних пропорціях (с.Червоний Оскіл Ізюмського району).

При послабленні зору рекомендують сік моркви. Подекуди у суміші з медом (1:1) його вживають при простудних захворюваннях. Відвар з листя моркви п’ють при діабеті (с.Бурбулатове Близнюківського району), при обмороженні до ураженого місця прикладають терту моркву (с.Черкаське Слов’янського району).

Подекуди зустрічаються випадки застосування інших овочевих культур. Так, наприклад, у с.Дронівка Артемівського району від облісіння втирають в голову сік свіжих помідорів. Запалення легенів лікують компресами із свіжих огірків (с.Федорівка Близнюківського району), а перекип’яченим соком (який треба вживати після заходу сонця) у с.Миколаївка Слов’янського району лікують жовтуху. Ефективним засобом від безсоння вважається сік свіжих кабачків (с.Черкаське Слов’янського району).

При ревматичних болях третій хрін прикладають до хворого місця. Аналогічну хронові дію приписують гіркому перцеві. Як потогінний засіб його вживають при простудних захворюваннях.

Чорну редьку у суміші з медом вважають добрим засобом для лікування кашлю. Вирізвавши середину редьки, в отвір кладуть декілька ложок меду і на добу залишають у прохолодному місці. Суміш приймають як внутрішню по 1 столовій ложці перед їжею.

Найчастіше у лікувальній практиці серед зернових культур застосовують овес. Відварами з вівса лікують шлункові хвороби.

У с.Беззаботівка Олександрівського району відвар вівсяного лушпиння дають пити хворим на цукровий діабет. Його вживають при простудних захворюваннях, кашлі. Мішечки з вівсом підкладають лежачим хворим для профілактики пролежнів.

При шлункових захворюваннях вживають висівки злакових культур запарені молоком.

На всій досліджуваній території при лікуванні хвороби печінки, нирок як сечогінне використовують відвар із кукурудзяних рилець. Вживають його тричі на день по 100 – 150 мл до їжі.

При зубних болях ефективним засобом вважається відвар коріння соняшника або квітів гарбуза (с.Беззаботівка Олександрівського району). Сік свіжого гарбуза вживають при хворобах печінки, нирок, серця, а гарбузове насіння – як глистогінний засіб.

Розглянутий матеріал дає підстави зробити висновок про ще досить значне місце ліків рослинного характеру в практиці народного лікування українців Південної Слобожанщини. При тотожній лікувальній дії цілого ряду рослин у межах досліджуваної території виразно простежується регіональна і локальна специфіка, яка знаходить вияв у багатстві вживаних форм.

¹ Болтарович З.Є. Народна медицина українців. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 231.

² Губергриц А.Я., Соломченко Н.И. Лекарственные растения Донбасса. – Донець: Донбасс, 1990. – С. 280.

³ Див.: Лікарські рослини. Енциклопедичний довідник. К., 1990. – С. 56 – 58.

⁴ Польові матеріали, зібрані під час експедицій до Харківської і Донецької областей.

⁵ Лікарські рослини. Енциклопедичний довідник. – С. 478.

⁶ Токин Б.П. Фитонциды. – М., 1951. – С. 238.

⁷ Носаль М.А., Носаль І.М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. К., – 1994. – С. 146.

⁸ Архів автора.

Світлана ПРОСКУРОВА
Кіровоград

ЕТНОГРАФІЧНА КОМІСІЯ ВУАН ТА ЇЇ РОЛЬ У ВИВЧЕННІ ЧУМАЦТВА (1921 – 1931)

Ювілей Національної Академії наук України, відзначений в 1998 році, є доброю нагодою для того, щоб згадати про діяльність науковців, які зробили значний внесок у становлення українознавства як повноправної наукової дисципліни.

Мова йде про членів Етнографічної Комісії Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), чия наукова праця та переважно трагічна доля нагадує новим поколінням дослідників про необхідність принципової наукової позиції, любові до власного народу, його історії та самобутньої культури в усіх її проявах.

Як відомо, на 20-ті роки ХХ сторіччя припали спроби національно свідомої української еліти здійснити національно-державну розбудову, що стало причиною відносно короткочасного Ренесансу української науки та культури.

Етнографічну Комісію при Академії Наук було створено в 1921 році на базі етнографічної секції Українського наукового товариства. Вона спеціалізувалася на дослідженні матеріальної й духовної культури українців, зокрема фольклору, і стала науково-методичним центром для новостворюваних етнографічних товариств, гуртків та музеїв, забезпечуючи їх програмами наукової діяльності¹.

Етнографічна Комісія, виконуючи координуючу роль, розгорнула широку діяльність по систематизації фольклорних джерел, відомостей про традиційні народні вірування, обряди, ритуали, про народні промисли тощо.

Спираючись на 30 постійних членів, мережу постійних кореспондентів (що налічувала понад 600 осіб) та кілька тисяч ентузіастів-збирачів, Комісія за короткий час створила фольклорно-етнографічний архів,